ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 9.145, SJIF – 5,431

Ashirkulov Sardor Xudoynazarovich

O'zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi magistranti

sashirkulov21@gmail.com

DAROMADGA QARATILGAN IMTIYOZLARDAN XARAJATLARGA YO'NALTIRILGAN SOLIQ IMTIYOZLARI TIZIMIGA O'TISH YO'LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada daromadga qaratilgan soliq imtiyozlaridan xarajatlarga yo'naltirilgan soliq imtiyozlari tizimiga o'tishning nazariy asoslari va amaliy yo'llari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida soliq imtiyozlarining fiskal samaradorligi, iqtisodiy o'sishga ta'siri hamda byudjet daromadlariga ta'sir mexanizmlari o'rganildi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, xarajatlarga asoslangan soliq imtiyozlari (xususan, investitsiya va R&D xarajatlariga beriladigan imtiyozlar) iqtisodiy faollikni rag'batlantirishda daromadga asoslangan imtiyozlarga nisbatan samaraliroq hisoblanadi. Shu bilan birga, daromadga asoslangan imtiyozlar qisqa muddatda byudjet tushumlarini kamaytirishi mumkinligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Soliq imtiyozlari, fiskal siyosat, xarajatlarga asoslangan imtiyozlar, daromadga asoslangan imtiyozlar, soliq tizimi, iqtisodiy o'sish, byudjet daromadlari, investitsiyalar, R&D, soliq samaradorligi.

Abstract. This article examines the theoretical foundations and practical approaches for transitioning from income-based tax incentives to expenditure-based tax incentive systems. The study analyzes the fiscal efficiency of tax incentives, their impact on economic growth, and their influence on public revenues. Evidence from the literature suggests that expenditure-based tax incentives, particularly those targeting investment and R&D spending, are more effective in stimulating economic activity compared to income-based incentives. At the same time, income-based incentives may reduce government revenues in the short term.

Keywords: tax incentives, fiscal policy, expenditure-based incentives, income-based incentives, tax system, economic growth, public revenue, investment, R&D, tax efficiency.

KIRISH

Hozirgi globallashuv sharoitida davlatlarning fiskal siyosati iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, investitsiyalarni rag'batlantirish va byudjet daromadlarini muvozanatlashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi yillarda ko'plab davlatlarda soliq siyosatini isloh qilish jarayonida daromadga asoslangan soliq imtiyozlaridan voz kechib, xarajatlarga yo'naltirilgan soliq imtiyozlari tizimiga o'tish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu esa, ayniqsa, investitsiya, innovatsiya va ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash zarurati bilan izohlanadi.

Statistik ma'lumotlar va xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, an'anaviy daromadga asoslangan soliq imtiyozlari (masalan, foyda solig'idan ozod qilish yoki soliq ta'tili) ko'pincha byudjet daromadlarining qisqarishiga olib keladi va ularning iqtisodiy samaradorligi past bo'lishi mumkin (Ilhamsyah et al., 2023). Shu bilan birga, global tendensiyalar soliq yukini ishlab chiqarish va investitsiya faoliyatini rag'batlantiruvchi yo'nalishga o'tkazishni talab etmoqda.

So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xarajatlarga asoslangan soliq imtiyozlari, xususan investitsiya va ilmiy-tadqiqot (R&D) xarajatlariga beriladigan soliq kreditlari yoki chegirmalar

iqtisodiy faollikni oshirishda samaraliroq hisoblanadi (Appelt et al., 2016). Bundan tashqari, bunday yondashuv iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish, innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, daromadga qaratilgan imtiyozlardan xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari tizimiga o‘tish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi va ushbu maqolada aynan ushbu jarayonning asosiy yo‘nalishlari va mexanizmlari tadqiq etiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Soliq imtiyozlarining iqtisodiy samaradorligi va ularning optimal shaklini aniqlash masalasi iqtisodiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan.

Ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarga asoslangan soliq imtiyozlari investitsiya va innovatsiyani rag‘batlantirishda samaraliroq hisoblanadi. Xususan, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga (R&D) yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari korxonalarning innovatsion faolligini oshiradi hamda iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday yondashuv davlat tomonidan bevosita aralashuvsiz xususiy sektor faolligini rag‘batlantirish imkonini beradi.

Tadqiqotlar shuni ham ko‘rsatadiki, daromadga asoslangan soliq imtiyozlari ko‘pincha fiskal yo‘qotishlarga olib keladi va davlat byudjeti daromadlarini qisqartiradi. Ayniqsa, foyda solig‘idan ozod qilish yoki soliq ta’tili kabi vositalar qisqa muddatda iqtisodiy faollikni rag‘batlantirsa-da, uzoq muddatli samaradorligi past bo‘lishi mumkin.

Ayrim ilmiy ishlar investitsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlashda aynan xarajatlarga asoslangan mexanizmlar — masalan, soliq kreditlari, investitsion chegirmalar va tezlashtirilgan amortizatsiya tizimi — ustun ekanligini ta’kidlaydi. Ushbu vositalar real investitsiyalar hajmini oshirish va iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda soliq imtiyozlari noto‘g‘ri qo‘llanilganda yoki ularni baholash mexanizmlari yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, ular fiskal barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi qayd etilgan. Bu esa soliq imtiyozlarini joriy etishda ularning samaradorligini doimiy monitoring qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda esa soliq tizimini takomillashtirish jarayonida daromadga asoslangan yondashuvdan iste’mol va xarajatlarga asoslangan tizimga o‘tish global tendensiya sifatida qaralmoqda. Bu esa davlatlar oldida fiskal barqarorlikni ta’minlash bilan birga iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish vazifasini qo‘yadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, soliq imtiyozlarini samarali tashkil etish uchun ularni iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantiruvchi xarajatlarga yo‘naltirish muhim ahamiyatga ega.

ASOSIY VA TAHLILIY QISM

Daromadga asoslangan soliq imtiyozlari an’anaviy tarzda korxonalar foydasini kamaytirish orqali ularni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy iqtisodiy sharoitda bunday yondashuvning samaradorligi tobora pasayib bormoqda. Ayniqsa, globallashuv va raqobat kuchaygan sharoitda davlatlar soliq siyosatini iqtisodiy faollikni bevosita rag‘batlantiruvchi mexanizmlarga yo‘naltirishga intilmoqda. Shu sababli so‘nggi yillarda xarajatlarga asoslangan soliq imtiyozlari tizimiga o‘tish muhim yo‘nalish sifatida shakllanmoqda.

Xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari mohiyatan korxonalar tomonidan amalga oshirilgan aniq iqtisodiy faoliyat — investitsiya, ishlab chiqarish va innovatsiya xarajatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Bunday yondashuvda davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar faqat real xarajatlar amalga oshirilgandan keyin qo‘llaniladi, bu esa resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi va sun’iy ravishda foydani kamaytirish orqali imtiyoz olish holatlarini cheklaydi. Natijada, iqtisodiy faoliyatning haqiqiy kengayishi rag‘batlantiriladi.

So‘nggi statistik kuzatuvlar va empirik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, daromadga asoslangan soliq imtiyozlari qisqa muddatda davlat byudjeti tushumlarining kamayishiga olib

keladi. Bu ayniqsa foyda solig‘idan ozod qilish yoki soliq ta’tili shaklidagi imtiyozlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bunday mexanizmlar iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishda aniq natija bermasdan, soliq bazasining qisqarishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ayrim hollarda bu imtiyozlardan noto‘g‘ri foydalanish, ya’ni daromadni yashirish yoki optimallashtirish orqali qo‘shimcha imtiyoz olish holatlari ham kuzatiladi.

Aksincha, xarajatlarga asoslangan soliq imtiyozlari korxonalarni real investitsiya va innovatsion faoliyatga undaydi. Empirik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, investitsiya va ilmiy-tadqiqot xarajatlariga beriladigan soliq kreditlari korxonalarning ushbu yo‘nalishdagi xarajatlarini oshiradi, natijada ishlab chiqarish hajmi kengayadi va yangi ish o‘rinlari yaratiladi. Ayniqsa, kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun bunday imtiyozlar yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, ular iqtisodiy o‘sishning muhim drayveri sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy fiskal siyosat tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab davlatlarda soliq tizimi tarkibida sezilarli strukturaviy o‘zgarishlar yuz bermoqda. Xususan, daromad soliqlarining ulushi nisbatan kamayib, iste’mol va qo‘shilgan qiymat solig‘i ulushi oshib bormoqda. Shu bilan birga, investitsiya va innovatsiyani rag‘batlantirishga qaratilgan soliq mexanizmlari kengaytirilmoqda. Bu jarayon iqtisodiyotda resurslarni samarali taqsimlash va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga qaratilgan.

Biroq, soliq imtiyozlarini joriy etishda muayyan muammolar ham mavjud. Jumladan, ularning samaradorligini baholash mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, ayrim hollarda imtiyozlarning noto‘g‘ri yo‘naltirilishi va byudjet tushumlarining qisqarishi xavfi saqlanib qolmoqda. Bundan tashqari, imtiyozlardan samarasiz foydalanish yoki korrupsion holatlar yuzaga kelishi ehtimoli ham inkor etilmaydi. Shu sababli soliq imtiyozlarini joriy etishda ularning aniq maqsadga yo‘naltirilganligi, shaffofligi va monitoring tizimining mavjudligi muhim ahamiyatga ega.

1-jadval.

Daromadga asoslangan va xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari tizimi bo‘yicha zamonaviy tendensiyalar

Ko‘rsatkichlar	**Holati**
R&D xarajatlariga soliq imtiyozlari ta’siri	Korxona xarajatlari sezilarli oshadi
Daromadga asoslangan imtiyozlar ta’siri	Byudjet tushumlarini kamaytiradi
Investitsiya soliq kreditlari samaradorligi	Yuqori
Soliq ta’tili (tax holiday) samaradorligi	Past yoki cheklangan
Kichik biznesga ta’siri (xarajat asosida)	Yuqori ijobiy ta’sir
Innovatsion faoliyatga ta’siri	Ijobiy va barqaror
Fiskal xavf (daromad asosida)	Yuqori
Fiskal samaradorlik (xarajat asosida)	Nisbatan yuqori

Manba: muallif tomonidan ilmiy tadqiqotlar (Appelt et al., 2016; Ilhamsyah et al., 2023; Sokolovska & Rainova, 2023) asosida tuzildi.

Mazkur jadval xalqaro ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, unda soliq imtiyozlarining ikki asosiy turi — daromadga asoslangan va xarajatlarga yo‘naltirilgan mexanizmlar o‘zaro taqqoslangan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarga asoslangan soliq imtiyozlari bevosita real iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lib, korxonalarni investitsiya kiritish,

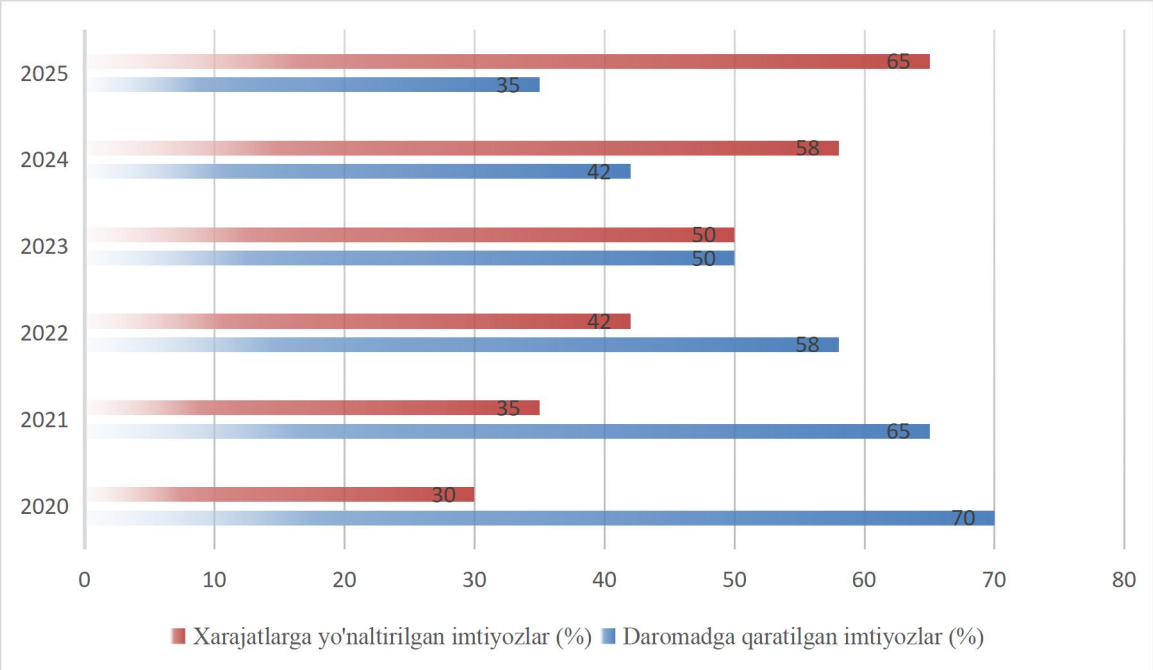
ishlab chiqarishni kengaytirish va innovatsion faoliyatni rivojlantirishga undaydi. Bunday imtiyozlar faqat amalga oshirilgan xarajatlar asosida berilgani sababli, ularning maqsadli yo‘naltirilganligi va samaradorligi yuqori bo‘ladi.

Shu bilan birga, daromadga asoslangan soliq imtiyozlari ko‘proq mavjud foydani kamaytirishga qaratilgan bo‘lib, ular har doim ham yangi iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantira olmaydi. Natijada, bunday imtiyozlar ko‘pincha byudjet tushumlarining qisqarishiga olib keladi hamda fiskal barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bundan tashqari, daromadga asoslangan imtiyozlar ayrim hollarda soliq bazasining sun’iy ravishda kamaytirilishiga yoki imtiyozlardan noto‘g‘ri foydalanishga ham sabab bo‘ladi. Jadvalda aks ettirilgan tendensiyalar zamonaviy soliq siyosatida ustuvor yo‘nalish sifatida xarajatlarga yo‘naltirilgan, natijaga asoslangan soliq imtiyozlari tizimini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv iqtisodiy o‘sishni jadallashtirish, investitsiyalarni ko‘paytirish va innovatsion rivojlanishni ta’minlash bilan birga, fiskal samaradorlikni oshirish imkonini ham beradi.

Mazkur tendensiyalarni chuqurroq tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasida soliq imtiyozlarini berishda natijadorlikka asoslangan yondashuv tobora ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, xarajatlarga yo‘naltirilgan imtiyozlar orqali davlat iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini selektiv qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa resurslarning samarasiz taqsimlanishini oldini olib, ularni yuqori qo‘shimcha qiymat yaratuvchi sohalarga yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, xarajatlarga asoslangan soliq imtiyozlari korxonalar faoliyatini rasmiylashtirishga ham rag‘batlantiradi, chunki imtiyozlardan foydalanish uchun xarajatlarning hujjatlashtirilgan bo‘lishi talab etiladi. Natijada yashirin iqtisodiyot ulushi qisqarib, soliq ma’murchiligi samaradorligi oshadi. Bu esa o‘z navbatida davlat byudjeti daromadlarining uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy global iqtisodiy sharoitda raqobat kuchayib borayotgan bir paytda, aynan xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari investitsion muhitni yaxshilashda muhim instrument sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ular xorijiy va mahalliy investorlar uchun aniq va prognoz qilinadigan rag‘bat mexanizmini yaratadi. Shu jihatdan, soliq siyosatini takomillashtirishda daromadga asoslangan imtiyozlarni bosqichma-bosqich qisqartirib, xarajatlarga yo‘naltirilgan, shaffof va nazorat qilinadigan mexanizmlarni keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm.Daromadga qaratilgan soliq imtiyozlaridan xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari tizimiga o‘tish dinamikasi (2020–2025 yy.)

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma’lumotlari, OECD hisobotlari hamda muallif tomonidan shakllantirilgan tahliliy hisob-kitoblar asosida tuzilgan.

Mazkur jadvalda 2020–2025 yillar davomida soliq imtiyozlari tizimining daromadga qaratilgan modeldan xarajatlarga yo‘naltirilgan modelga o‘tish dinamikasi aks ettirilgan. Unda daromadga asoslangan imtiyozlar ulushi kamayib, xarajatlarga yo‘naltirilgan imtiyozlar ulushi ortib borayotgani kuzatiladi. Bu holat iqtisodiyotda resurslardan samarali foydalanish va ishlab chiqarish faolligini rag‘batlantirishga qaratilgan fiskal siyosatning ustuvor yo‘nalishlarini ifodalaydi.

Qisqa tahlil shuni ko‘rsatadiki, daromadga qaratilgan imtiyozlar ko‘proq passiv xarakterga ega bo‘lib, ular byudjet tushumlarini kamaytirishi mumkin, biroq iqtisodiy faollikni yetarli darajada rag‘batlantirmaydi. Aksincha, xarajatlarga yo‘naltirilgan imtiyozlar ishlab chiqarish, investitsiya va innovatsion faoliyatni bevosita qo‘llab-quvvatlaydi hamda soliq bazasining kengayishiga xizmat qiladi.

Muallif pozitsiyasiga ko‘ra, soliq imtiyozlari tizimini xarajatlarga yo‘naltirish iqtisodiy o‘sishni jadallashtirishning eng maqbul vositalaridan biri hisoblanadi. Chunki bu yondashuv korxonalarni real iqtisodiy faoliyatni kengaytirishga majbur qiladi va imtiyozlardan foydalanishni natijaga bog‘laydi. Shu bois, kelgusida soliq siyosatida aynan xarajatlar bilan bog‘liq, maqsadli va nazorat qilinadigan imtiyozlar ulushini yanada oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy iqtisodiy sharoitda daromadga asoslangan soliq imtiyozlaridan xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari tizimiga o‘tish dolzarb va zarur jarayon hisoblanadi. Tahlillar davomida aniqlanishicha, daromadga asoslangan imtiyozlar ko‘pincha fiskal yo‘qotishlarga olib kelib, iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishda yetarli darajada samarali emas.

Aksincha, xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari investitsiya, ishlab chiqarish va innovatsion faoliyatni bevosita qo‘llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bunday yondashuv iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni kengaytirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, soliq imtiyozlarini joriy etishda ularning samaradorligini baholash, shaffofligini ta’minlash va maqsadli yo‘naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Aks holda, imtiyozlardan samarasiz foydalanish yoki byudjet daromadlarining asossiz kamayishi xavfi yuzaga kelishi mumkin.

Daromadga asoslangan imtiyozlardan bosqichma-bosqich voz kechib, xarajatlarga yo‘naltirilgan, natijaga asoslangan soliq imtiyozlari tizimini shakllantirish mamlakatda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va fiskal samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Takliflar:

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Daromadga asoslangan soliq imtiyozlarini bosqichma-bosqich qisqartirib, ularning o‘rniga xarajatlarga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlari ulushini oshirish zarur. Bu iqtisodiy faollikni bevosita rag‘batlantirish imkonini beradi.
2. Investitsiya va ilmiy-tadqiqot (R&D) xarajatlariga beriladigan soliq imtiyozlarini kengaytirish, ayniqsa yuqori texnologiyali va eksportga yo‘naltirilgan tarmoqlarda qo‘llashni kuchaytirish lozim.

3. Soliq imtiyozlarining samaradorligini baholashning yagona metodologiyasini ishlab chiqish va ularni muntazam monitoring qilish tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir.
4. Kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun xarajatlarga asoslangan soliq rag‘batlarini soddalashtirish va ulardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur.
5. Soliq imtiyozlarini berishda ularning maqsadli yo‘naltirilganligini ta’minlash, ya’ni ustuvor yo‘nalishlar (innovatsiya, raqamli iqtisodiyot, yashil texnologiyalar) bo‘yicha differensial yondashuvni qo‘llash lozim.
6. Soliq imtiyozlaridan foydalanishda shaffoflikni oshirish va ularni noto‘g‘ri qo‘llash holatlarining oldini olish maqsadida raqamli nazorat tizimlarini joriy etish tavsiya etiladi.
7. Davlat byudjetiga tushumlar barqarorligini ta’minlash uchun soliq imtiyozlari berilishida fiskal risklarni oldindan baholash mexanizmini joriy etish muhim hisoblanadi.

Manbalar ro’yxati:

1. Appelt, S., Bajgar, M., Criscuolo, C., & Galindo-Rueda, F. (2016). R&D Tax Incentives: Evidence on design, incidence and impacts. OECD Publishing.
2. Ilhamsyah, I., Wati, L. N., & Lestari, E. P. (2023). The role of tax incentives as a fiscal stimulus to the tax base and income tax revenue realization. International Journal of Management, Entrepreneurship, Social Science and Humanities.
3. Sokolovska, A., & Rainova, L. (2023). Tax instruments for stimulating investments in Ukraine and the world. Finance of Ukraine.
4. Köhler, C., Laredo, P., & Rammer, C. (2019). The impact and effectiveness of fiscal incentives for R&D.
5. Keliuotytė-Staniulėnienė, G., & Mironenko, A. (2019). Financial sustainability facets: Threats to the tax system emerging from tax incentives. Journal of Security and Sustainability Issues.
6. Judijanto, L., Rosalia, O., Swandari, S., & Firayani, F. (2025). Evaluation of the effectiveness of income tax policy in the era of globalization. Nomico.
7. Vybíhal, V. (2017). The fiscal effectiveness of the provision of investment incentives.
8. Ravšelj, D., & Aristovnik, A. (2020). The impact of public R&D subsidies and tax incentives on business R&D expenditures. International Journal of Economics and Business Administration.
9. Qi, Y., Peng, W., & Xiong, N. (2020). The effects of fiscal and tax incentives on regional innovation capability. Mathematics.
10. Ruban, M. (2019). Regulatory mechanisms of the tax policy. Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools.